

დამოწმებანი:

ბეიკერ-სპერი 2007: Baker-Sperry. The production of meaning through peer interaction: Children and Walt Disney's Cinderella. *Sex Roles*, 56(11-12), 1-23.

ბეკეტი 2000: Becket. "Once Upon a Time... Today: Retelling Traditional Fairy Tales for Contemporary Audiences". In: Van Gorp, d'Haen, Mussarra-Schroder (eds.) (2000): 489-503.

ზაიპსი 2006: Zipes. Fairy tales and the art of subversion: The classical genre for children and the process of civilization. New York: Routledge.

ლეიკოფი 1975: Lakoff. Language and woman's place. New York: Harper & Row.

მალაფანტისი ... 2011: Malafantii. "Rewriting fairy tales: New challenge in creativity in the núm. 6. Universitat de València [date] ISSN: 1886-4902.

პატერსონი 2014: Peterson. It's harder to catch a boy because they're tougher: Using fairytales in the classroom to explore children's understandings of gender. *Alberta Journal of Educational Research*. 60. 474-490.

Zeinab Kikvidze

Georgia, Kutaisi

Akaki Tsereteli State University

The Folklore and Literary Phenomenon of Eternal Recurrence

The motif of eternal recurrence originates from ancient folklore and biblical narratives. The entirety of the Universe has been conditioned by the unity of beginning and end. In the Bible and folklore, the eternal recurrence has been associated with the symbol of road encoding profane and sacred archetypes. By means of the a Georgian family narrative, Nino Haratischvili's novel *Eighth Life (for Brilka)* portrays a model of the eternal recurrence showing, alongside with the story the heroes' themselves, the saga of Georgia in the socialist period. The phenomenon of the eternal recurrence, hints to the reader how the eighth chapter of the novel may end, the chapter which has only a subtitle and ends in a blank page.

Key words: Eternal Recurrence; Symbol of road; Nino Haratischvili.

ზეინაზ კიკვიძე

საქართველო, ქუთაისი

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მარადიული დაბრუნების ფოლკლორულ-ლიტერატურული ფენომენი

მარადიული დაბრუნების მოტივი უძველესი ფოლკლორული და ბიბლიური ნარატივებიდან იღებს სათავეს. სამყაროს მთლიანობა განსაზღვრულია საწყისისა და სასრულის ერთიანობით. ცნობილი გამოთქმა „რაი ყოფილი, იგივე ყოფადი და რაი ქმნადი იგივე ქმნული და არა რაი არ არს ყოველივე ახალ მზისა ქუეშე“ (ბიბლია1989:387) ავლენს უნივერსუმის მუდმივ ერთგვაროვნებას.

მარადიული დაბრუნება-მობრუნება სათავეს იღებს უძველესი წარმოდგენებიდან. რომელთა მიხედვით სიკვდილისა და სიცოცხლის ერთიანობას განსაზღვრავს აღდგენა.

ეგვიპტური მითოლოგიის მიხედვით ღვთაებათა უნიკალურობა მათ მარადიულ არსებობაში ვლინდება: მზის ღმერთი – რა სიკვდილის წყლების გავლის შემდეგ კვლავ ბრწყინდებოდა ცაზე;

ასევე ხდება ოზირისის შემთხვევაშიც, როცა მარცვლის ვეგეტაციური ბუნება მარადიული არსებობის ფუნდამენტადაა ქცეული. „მკვდართა წიგნის“ მიხედვით ოზირისი არის მარცვალი, რომელიც მიწაში მოხვედრის შემდეგ, სახეცვლილი კვლავ უბრუნდება სამზესს.

თუმცა წარხდი –მოიქეც ისევ.

თუმცა გემინა–აღდეგ ძილისგან.

თუმცადა მოკვი – გაცოცხლდი ისევ.

(ჩხენკელი1989: 125)

ეს მოდელი ფიქსირდება ყველა ძველი ხალხის მითოლოგიურ ხედვაში.

ქართული სკნელური განფენაც ძირითადად იმის მანიშნებელია, რომ „სხვადასხვა განზომილებაში მყოფი არსებები ერ-

თიან სამყაროში მყოფობენ, ხოლო ღვთაებებსა და ფოლკლორულ კულტურულ გმირებს ძალუბთ გადალახონ ზღვარი, ჩახვდნენ ქვესკნელში და მისი გავლის შემდეგ კვლავ ეზიარონ ზესკნელს“ (კიკვიძე 2018: 58).

ამის მანიშნებელია ქართულ ეთნო-ყოფაში დაცული მზის ღმერთისადმი მიძღვნილი რიტუალები, რომლებიც მოდერნიზებული სახითა და დავიწყებული მიზნობრიობით დღესაც იმართება ხოლმე (ამ შემთხვევაში ბარბარობის დღესასწაულს ვგულისხმობთ – ზ. კ.).

მარადიული წრებრუნვის შესახებ პირველი ფილოსოფიური კონცეფცია პითაგორამ განავითარა, როცა მეტემფსიქოზის მისტიკური შესაძლებლობის დამტკიცებას შეეცადა და ფილოსოფიურ დონეზე გარდაცვლილის სულის გადასახლების შეხედულების სწავლება და დამკვიდრება დაიწყო. პითაგორას აზრით, სული სიკვდილის შემდეგ კვლავ ბრუნდებოდა და შესაძლოა ჩასახლებულიყო სხვა ადამიანში, ან ფრინველსა თუ ცხოველში; ასეთი შეხედულებები არსებობდა ბუდისტურ რელიგიასა და სუფიზმშიც.

რელიგიებსა და ფილოსოფიაში კვლავდებრუნების სხვადასხვაგვარი ინტერპრეტაცია არსებობს. პირველსაგნები და პირველარსებები მუდმივად გადმოდიან წარსულიდან, მეორდებიან აწმყოსა და მომავალში, ქმნიან მითის მარადიულ კვლავდებრუნებას. ადამიანთა ქმედება ძირითადად არის უკვე დასაზღვრული და დაკანონებული ღვთაებრივ არეალში ჩამოყალიბებული მოქმედებების ანარეკლი და გამეორება.

მირჩა ელიადეს აზრით, „პირველყოფილი ტომებისათვის ყოველდღიური ცხოვრების ყველაზე მნიშვნელოვანი საქმეები დასაბამიდან უკვე თავად ღმერთების ან გმირების მიერ იყო განხორციელებული; ადამიანებმა ეს პარადიგმულ-მოდელირებული და სამაგალითო მოღვაწეობა მხოლოდ განუწყვეტლივ უნდა იმეორონ“ (ელიადე 2017: 56). მარადიული განმეორებადობა, შესაძლოა, გამოვლინდეს არა მხოლოდ პირველსაგნებისა და პირველქმედებების უსასრულო განახლება-განმეორებაში, არამედ იდეების კვლავწარმოებაშიც. მიგუელ სკირლი აანალიზებდა რანიცშესეულ მსოფლმხედველობას, მარადიული დაბრუნების იდეას ასე წარმოადგენდა: „მარადიული დაბრუნება ადასტურებს,

რომ ყველაფერი, რაც უკვე ერთხელ იყო, ყოველ მომენტში ახლებურად აღმოცენდება. ამდენად, ყოველი მომენტი ახალი და გამოუყენებელი, უცოდველი და უმანკოა“ (სკირლი 2000: 222).

პირველარსის განმეორება ხდება რეალურ და წარმოსახვით სამყაროში. იქმნება ერთგვარი „არაცნობიერი სტრუქტურა“ (კლოდ ლევი სტროსის ტერმინი), რომელიც, შესაძლოა, გამოვლინდეს სხვადასხვა დროსა და სივრცეში ტრადიციის, სოციალური ცხოვრების წესის, ადამიანის ნებელობისა თუ ჩვეულების სიმბოლური ვარიაციებით. კ.ლევი-სტროსის აზრით, ადამიანის შეგრძნებები იმდენად არ ასახავენ, რამდენადაც დაშიფრავენ გარემომცველ სინამდვილეს, ახდენენ მის კოდირებას. ყველა მოვლენა და პროცესი გამოიხატება სიმბოლოს სახით. ხოლო სიმბოლოდ მაშინ იქცევა საგანი ან მოვლენა, როცა ის უკვე წარმოადგენს მითოსური არქექტიპის გამოხატულებას, რადგან მასში მარადიულად ვლინდება ის, რაც უკვე იყო და ისიც, რაც ხდება ან მომავალში მოხდება (სტრუქტურალიზმი 2016:).

მარადიული დაბრუნება ბიბლიასა და ფოლკლორში უკავშირდება გზის სიმბოლოს, რომელშიც კოდირებულია პროფანული და საკრალური არქექტიპობრიობა. თავისთავად გზა ეს არის დროისა და სივრცის კატეგორიის შემკრები, რამდენადაც მისი დაძლევა ითავსებს სხვადასხვა ტოპოსსა და ქრონოსთან ურთიერთობას. გზის გავლა გულისხმობს გმირის გასვლას საკუთარი, მშობლიური, სტატიკური არეალიდან და გადასვლას უცხო, დინამიკურ მხარეში, სადაც ერთგვარად უნდა გაიარონ ინიციაციონის ყველა საფეხური, რომ საწადელს მიაღწიონ.

ზღაპარში გმირები საკუთარი იდეის განსახორციელებლად ადგებიან გზას, რომელიც აუცილებლად ფათერაკებითაა სავსე. წილხვდომილი პერსონაჟი უმეტეს შემთხვევაში არჩევანის უფლებით გზაჯვარედინზე ადგება ყველაზე რთულ მიმართულებას, საიდანაც სათუთა დაბრუნება. ეს არის ერთგვარი მოდელი სულის გარდაცვალებისა, როცა ხიფათ და განსაცდელგამოვლილი გმირი უკვე სახეცვლილი, თვისებრივად ახალ საფეხურზე მდგომი უბრუნდება პირველადილს. გზაჯვარედინის სიმბოლიკით პერსონაჟები გამოხატავენ საკუთარ ნებელობას, – რთული, დაუძლეველი რუბიკონის გადალახვით შეერწყან საწყისს და ამგვარად მიაღწიონ შემეცნების ახალ დონეს.

ბიბლიის მიხედვით აბრამი გადის ქანაანიდან და მიდის ეგვიპტისაკენ. ეს არის გზა, რომელმაც უნდა მოამზადოს აბრამის გადასვლა აბრაამში, ანუ სრულიად ახალ რეალობაში; ის უნდა გახდეს ღვთის რჩეული გარკვეული განსაცდელების – ფიზიკური და სულიერი საფრთხეების დაძლევის შემდეგ.

ქართულ ზღაპარში „მიწა თავისას მოითხოვს“ უკვდავების მაძიებელ ჭაბუკს სახლიდან წასვლის შემდეგ რამდენიმე შესაძლებლობა ხვდება ბედნიერად და უზრუნველად გაატაროს სიცოცხლე, თუმცა ის უკვდავებას ეძიებს, ამიტომაც არ რჩება არსად და მიდის მისტიკურ ადგილას, სადაც დროის გაგება არ არსებობს, უფრო სწორად დრო გაჩერებულია, თუმცა სწორედ დროის შეუგრძნებლობა აიძულებს ყმაწვილს დაბრუნდეს ისევ უკან, როგორც ნიციე იტყოდა „მისი ქვიშის საათი აივსო და ის უნდა გადაბრუნდეს, რომ ხელახლა ჩამოიცალოს“, ზღაპრის მორალი ქრისტიანულ მსოფლადქმას ეფუძნება, ყოველი ცოცხალი არსი მიწიდან წარმოსდგება და მიწადვე უნდა მიიქცეს. ესეც პირველარსთან დაბრუნების ერთგვარი ვარიაციაა.

ანტიკური ლიტერატურიდან მოყოლებული („ოდისეა“), რენესანსში („ვეფხისტყაოსანი“), მოდერნიზმსა („ესე იტყოდა ზარატუსტრა“, „დიონისოს ღიმილი“) თუ თანამედროვე მწერლობაში („სამოსელი პირველი“, „მდგმური“) გზა მოიაზრება იმ ქრონოტოპულ ადგილად, სადაც უნდა მოხდეს პირველარსში გმირის ინკარნაცია, შერწყმა თაურარსთან (რობაქიძის ტერმინით), რათა მის შემეცნებაში მარადიული დაბრუნების საშუალებით შეერთდეს წარსული და მომავალი.

ოდისევსის მოგზაურობა ტროის დამარცხების შემდეგ მთლიანად ეფუძნება დაბრუნების ნარატივს, თუმცა ის გზა, რომელიც ანტიკურმა გმირმა უნდა გაიაროს, არის ერთგვარი საშუალება, პერსონაჟის გმირად ქცევისა. ოდისევსმა თავისი გონებისა და გამჭრიახობის წყალობით წინააღმდეგობები უნდა დაძლიოს არა მხოლოდ თავისი თავის გადასარჩენად, არამედ უპირატესად სხვათა დასახმარებლად.

„ვეფხისტყაოსანშიც“ გმირთა მიერ სხვადასხვა გზაზე სვლაში იზადება ეპოქალური ჰუმანიზმის იდეები. სტატიკურიდან დინამიკურ მდგომარეობაში გადასვლა თავად სამყაროს წარმოშობის პირველმიზეზად არის მიჩნეული. პოემის ძირეული

საზრისიცი მოქმედებაში, სვლაში ვლინდება. ნესტან-დარეჯანის ძეგლი და პოეზია, მისი გათავისუფლება ქაჯთა ტყვეობიდან და უკან დაბრუნება თავისთავად მითოლოგიური განახლების ბრუნვის მაჩვენებელია.

მოდერნიზმის ლიტერატურაში განსაკუთრებით აქტუალური გახდა მარადიული დაბრუნების იდეა. ეს, ერთი მხრივ, განაპირობა ნიციშენურმა იდეებმა ზეკაცის ჩამოყალიბების შესახებ. ახალგაზრდა ზარატუსტრა გადის თავისი სამყოფელიდან, ეს ერთგვარი ინტელექტუალური გასვლაა საკუთარი თავიდან, რათა მობრუნებულმა სრულიად ახალი შესაძლებლობებით დაიწყოს არსებობა.

აქ უფრო საინტერესოდ გრიგოლ რობაქიძის ნაზრევი გვევლინება, რომელიც მან განავითარა ესეში „თაურშიში და მითოსი“. მწერალი მთლიანად მიენდო გოეთეს თაურფენომენის იდეას, რომლის მოდელადაც მცენარე იქცა. რობაქიძის აზრით, „არა ერთეული (ცალკეული) უბრუნდება მარად საკუთარ თავს, არამედ მარადიული ერთეულში, ე.ი. თაურარსში (ბრუნდება). ეს თაურმითოსია ყოველივე მომხდარისა“ (რობაქიძე 2012: 65). საგნები და არსებები არა მარტო უბრუნდებიან თავიანთ საწყისს, არამედ მუდმივად განასახიერებენ კიდევ მას. ასეთი ხედვის საფუძვლად რობაქიძეს აღმოსავლური მსოფლაქმა მიაჩნდა.

პირველარსის ძიებისა და მასთან შესაერთებლად გზის სიმბოლოს გამოყენება საკმაოდ აქტუალურია დოჩანაშვილის „სამოსელი პირველში“, დომენიკომ უნდა შეიცნოს საკუთარი თავი და შეემეცნოს მამას – უზენაესს, ამისთვის კი მან საკმაოდ დიდი გზა უნდა გაიაროს, როგორც რეალურად, ასევე ირეალურადაც. მისი გზაც სკნელებში მოგზაურობის ტოლფასია, რადგან მან უნდა იგემოს დაცემა და გარდაცვალება, რომლის შემდეგაც უნდა მიხედეს, რომ ახალ შემეცნებით დონეზე ასვლა, საკუთარ თავში ახალი ადამიანის დაბადება მარადიულ მამასთან – უზენაესთან შერწყმით უნდა მოხდეს. ასეთივე ფუნქცია იკვეთება ქარჩხაძის „მდგმურშიც“, რომლის პროტაგონისტიც გადის გზას საკუთარი თავის წიაღისაკენ და კვლავ ბრუნდება სახეცვლილი, რომ საკუთარ ახალ მეში განსახიერდეს.

კაცობრიობის არსებობის სოციო-კულტურული მოდელი დგას მარადიული დაბრუნების ფენომენზე – გასვლა პირ-

ველარსიდან და კვლავ დაბრუნება, შერწყმა და შემეცნების ახალ საფეხურზე ასვლა. ფაქტობრივად იქმნება ერთგვარი უნივერსალური წრე, რომელიც ვლინდება ყველა ასპექტში – ფიზიკურსა და მეტაფიზიკურში, ცნობიერსა და არაცნობიერში. ამ თვალსაზრისითაა გააჯერებული ახალგაზრდა ქართველი მწერლის, რომელიც გერმანულენოვანია და გერმანიაშივე მოღვაწეობს, ნინო ხარატიშვილის რომანიც.

„მერვე სიცოცხლე (ბრილკას)“ ქართველი ოჯახის ისტორიის თხრობით გვიჩვენებს მარადიული დაბრუნების მოდელს, რომელშიც საკუთრივ პერსონაჟთა ცხოვრების ნარატივის გარდა, მთელი საქართველოს სოციალისტური პერიოდის საგაა ნაჩვენები. თაობათა მიერ განვლილი ცხოვრება ერთმანეთში იხლართება და პირველის მომდევნოში განმეორებადობას ასახავს. სიცოცხლის არსის ძიება ამ შემთხვევაშიც ავლენს გზის მოტივს, რომელშიც კვლავ და კვლავ იკვეთება გზაჯვარედინის ფუნქცია – რომელი აირჩიოს გმირმა, ის, რომელიც უპრობლემოდ დააბრუნებს, თუ ის, რომელიც სიკვდილთან იქნება თანაზიარი. ხარატიშვილის გმირების გზა ძირითადად სიკვდილზე გადის; ავტორი ოსტატურად წარმოგვიდგენს საბჭოთა რეალობის ულმობელ სახეს, რომელიც სხვა გზას არ უტოვებდა ადამიანებს, გარდა საკუთარი თავის უარყოფით შეენარჩუნებინათ სიცოცხლე, ან სიკვდილით მოეპოვებინათ თავისუფლება. მოქმედი პირების გზა სხვადასხვანაირია: აქ არის გზა თბილისის მაღალი საზოგადოებისაკენ, თბილისიდან მოსკოვის ნომენკლატურამდე, ლადოგის ტბის „სიცოცხლის გზაც“ კი თავისი ღრმააზროვანი სიმბოლიკით, აქ არის გზა ნისლიანი ალბიონისაკენ, პრადის სისხლიანი მოვლენებისაკენ და, რა თქმა უნდა, გზა, რომელიც თითოეული გმირის სულიერი დაცემისა თუ აღდგენის ტრაგიზმით სავსე მომენტებს გვიჩვენებს. თითოეული პერსონაჟი სიმბოლურად საქართველოს ხვედრს წარმოაჩენს. ასევე ისტორიული საბედისწერო მოვლენების განმეორებად თვისებასაც. თითქოს, როგორც რომანის მოქმედი გმირები, ისე ქვეყანაც მარადიულ წრეზე ტრიალებს და თავი ვერ დაუღწევია ამ ერთფეროვნებისათვის.

ცხოვრებისეული ტრაგედიების, ტკივილისა და სიხარულის, მარტოობისა და მიუსაფრობის, საკუთარი თავის უარყოფისა და სხვა მრავალი მოტივის განმეორებადობის ამოსავალ პრინციპად

მწერალს შემოაქვს შოკოლადის სასმელის მისტიკური სიმბოლო. შოკოლადი თავისი ბუნებრივი მდგომარეობით მწარე ნივთიერებაა, თუმცა მისგან ტკბილი და ღვთაებრივი ნაზავი მზადდება, რომლის შესმაც საბედისწეროა პერსონაჟთათვის. სწორედ შოკოლადის ჯადოსნური სასმელი განაპირობებს ჯაშების ოჯახის წევრთა ცხოვრებისეული ტრაგიკული დეტალების განმეორებას. თუმცა ეს მხოლოდ ლიტერატურული შირმაა, რომელიც კი არ ფარავს, არამედ მკაფიოდ აჩენს საბჭოური ქვეყნის მმართველობის სიმკაცრესა და სისასტიკეს, ბოლშევიკურ პრინციპს – „ვინც ჩვენთან არ არის, ის ჩვენი მტერიას“ რომ გადააყოლებს თაობები.

რომანი რვა წიგნისაგან შედგება, შვიდში თითო პერსონაჟის ცხოვრებაა მოთხრობილი; ყველა პერსონაჟს თავისი თითქოს-და განუმეორებელი ცხოვრება აქვს, მაგრამ ეს განუმეორებლობა ხდება საერთო მახასიათებელი და იკვეთება საერთო შტრიხები, საერთო მიდგომები, საერთო გადაწყვეტილებები და მათი ცხოვრებაც თითქოს ერთიანი და ერთნაირია. ეს ერთიანი მისტიკური წრეა, რომლიდან თავის დაღწევაც მითოსური განმეორებადობის პრინციპის მიხედვით შეუძლებელია.

მერვე თავი კი (და თითქოს ესეც სიმბოლოურია, რომ მერვეა, რვიანი ხომ მარადიულობის სიმბოლოდაა მიჩნეული) მხოლოდ დასათაურებულია, მომდევნო გვერდი ცარიელია. მწერლის მიერ არჩეული მარადიული დაბრუნება-განმეორების ფენომენი ერთი მხრივ, მკითხველს მიანიშნებს, როგორ შეიძლება გაგრძელდეს რომანის მერვე თავი. თუ „რაი ყოფილი, იგივე ყოფადი“ აქაც უნდა განმეორდეს, რადგან მოქმედი პირები აქამდე ჰერმენევტულ წრეში მოძრაობენ, თუმცა ავტორი იყენებს დეკონსტრუქციის პრინციპს და მიანიშნებს უკვე ავტორ-მკითხველს, რომელმაც საკუთარ წარმოსახვაში უნდა გააგრძელოს არა მარტო ბრილკას ცხოვრება, არამედ საქართველოს ისტორიაც.

ეს მინიშნებებია:

1. ბრილკას შოკოლადის სასმელი არ დაუღლეია; თუ მისტიკური კვლავდაბრუნების სიმბოლო უარყოფილია, მოვლენათა განმეორებაც უნდა შეწყდეს. წინაპრების მიერ განვლილი ცხოვრების ახალ ვარიაციას აღარ უნდა ველოდოთ.

2. თხზულების დასაწყისში ასეთი ფრაზაა: „ამ ამბის დაწყება თორმეტი წლის გოგოთი შეიძლება, უარი რომ სტკიცა იმ სამ-

ყაროს, რომელშიც მანამდე ცხოვრობდა და ახალი დასაწყისის პოვნა გადაწყვიტა, თავისთვის და თავისი ამბისთვის“ (ხარატიშვილი 2012: 5).

მამასადამე, შოკოლადის მისტიური ძალა განეიტრალებულია და კავშირი ძველ სამყაროსთან გაწყვეტილია. მარადიული დაბრუნება ამ რომანის მიხედვით სრულიად ახალ მეტაფიზიკურ ქრონოტოპში უნდა დაიწყოს და გაგრძელდეს.

დამოწმებანი:

ბიბლია 1989: ბიბლია. თბილისი: საქართველოს საპატრიარქოს გამოცემა. 1989.

გაგნიძე 2016: გაგნიძე ნ. *რამდენიმე მოსაზრება მარადიული დაბრუნების შესახებ ნიგშესა და რობაქიძესთან*. აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მოამბე, N7(1). 2016.

ელიაძე 2017: ელიაძე მ. *მარადიული დაბრუნების მითი*. თბილისი: გამომცემლობა „A leph“, 2017.

კიკვიძე 2018: კიკვიძე ზ. *ქართული მითოლოგია*. ქუთაისი: აწსუ გამომცემლობა, 2018.

ნიცშე 1993: ნიცშე ფ. *ესე იტყოდა ზარატუსტრა*. თბილისი: საგამომცემლო საზოგადოება „ფილოსოფიური ბიბლიოთეკა“, 1993.

რობაქიძე 2012: რობაქიძე გრ. *დემონი და მითოსი*. თბილისი: გამომცემლობა „ნარტანუჯი“, 2012.

სკირლი 2000: Skirl M. *Ewige Wiederkunft*. In: Ottmann, Henning, Hg., Nietzsche-Handbuch. Leben–Werk–Wirkung. Verlag J.B. Metzler, Stuttgart 2000.

სტრუქტურალიზმი 2016: *სტრუქტურალიზმი*. კულტურის მეცნიერებათა ინსტიტუტი. <http://www.culturedialogue.com/resources/library/schools/struqtural-izmi.shtml>განთავსებულია27.01.2016)

ჩხენკელი 1989: ჩხენკელი თ. *მშვენიერი მძლევარი*. თბილისი: გამომცემლობა „მერანი“, 1989.

ხარატიშვილი 2019: ხარატიშვილი ნ. *მერვე სიცოცხლე (ბრილკას)*. თბილისი: გამომცემლობა „ინტელექტი“, 2019.